

Varför svälter Sahel? Modern forskning kring Västafrika

HOLGER WEISS

I en forskningsrapport från år 1979 konstaterar den norske forskaren Tore Linné Eriksen att det ekologisk-historiska perspektivet inom Afrikaforskningen under de senaste åren gjort intressanta landvinningar och kommit med nya plausibla förklaringsmodeller.¹ Som Eriksen konstaterar, är det fråga om en infallsvinkel som beaktar lokalsamhällets och individens historia. Den stora frågan inom det ekologisk-historiska perspektivet är på vilket sätt ekologisk stress och politisk administration (under den koloniala tiden) har föranlett en kris inom det afrikanska jordbruket. Men – likaväl kunde man vidga frågeställningen till att omfatta det förkoloniala samhället d.v.s. ställa upp en komplex modell, där man söker identifiera socio-ekonomiska, ekologiska, politiska samt mentala defektorer som påverkar lokalsamhället och den enskilda individens liv.

Den ekologisk-historiska frågeställningen är dock relativt ny. Sedan mitten av 1970-talet kan man tala om att de ekologiska aspekterna blev relevanta även inom den historiska Afrikaforskningen. Sedan dess kan man anse att det finns två huvudströmningar inom den historiska Afrikaforskningen.

Tidigare sysselsatte sig historikerna med frågan om den politiska statsbildningen. I ett tidigt skede av den historiska forskningen började man behandla kolonialtiden, antingen ur afrikansk eller europeisk synvinkel. Frågan om de nybildade afrikanska staternas modernisering och "nationbuilding" upptog historikernas intresse fram till 1970-talet. Ekologisk-historiska och historiska undersökningar om lokala/regionala socio-ekonomiska förhållanden var däremot fåtaliga.

Den traditionella forskningen lade tyngdpunkten på de politiska, so-

¹ Tore Linné Eriksen, *Modern African History: Some Historical Observations*. The Scandinavian Institute of African Studies, Research Report No. 55 (Uppsala 1979), s. 9. Eriksen hänvisar i sin artikel till den norske forskaren Helge Kjekshus bok *Ecology Control and Economic Development in East African History*, som kom ut år 1977 och sedan dess föranlett en debatt om det lyckliga kontra det efterblivna förkoloniala samhället i Tanzania samt kolonialismens inverkan på den fortsatta utvecklingen av samhället. Se bl.a. Juhani Koponen, *Famine, Flies, People and Capitalism in Tanzanian History: Some critical historiographical comments on works by John Iliffe and Helge Kjekshus* (Helsinki 1989).

ciala eller ekonomiska strukturerna och processerna i samhället, medan kritiken mot den utgår ifrån att man bör sammanbinda de olika faktorerna. Den traditionella forskningen kännetecknas oftast av en forskning "uppfifrån – nedåt", där man strikt har hållit sig till att analysera de olika företeelser eller händelser som bildar en större geografisk eller politisk helhet, d.v.s. en sedvanlig historisk infallsvinkel.

Kritiken av den traditionella forskningen utgår ifrån en omvänd infallsvinkel, d.v.s. "nedifrån – uppåt", man försöker att greppa samhället på dess egna premisser. Kännetecknande är för denna forskning att den bygger på tvärvetenskaplighet.

I det följande skall jag redogöra för forskningen kring torka och hungersnöd i Sahel, främst i Niger och norra Nigeria.²

Till den finländska Afrikaforskningens dilemma har hört att man specialiserat sig på ett fåtal regioner och länder i östra och södra Afrika. Däremot saknas ett mera omfattande och djupgående intresse för förhållandena i västra Afrika. Detta beror på att forskningen i Finland i hög grad dirigerats av den officiella statliga biståndspolitiken, vars tyngdpunkt ligger på östra och södra Afrika. Ett annat dilemma vad gäller den historiska Afrikaforskningen är att dess tvärvetenskaplighet nog har utvecklats vad gäller socio-ekonomiska förhållanden, medan ekologisk-historiska eller mentalhistoriska perspektiv än så länge anlagts i ringa grad.

Historiker, geografer och torkan

Den italienske historikern Alessandro Triulzi påtalar i en artikel historikernas ointresse (icke likgiltighet) för att analysera samhällsstrukturerna i Sahel och visar på att torka och hunger är bestående företeelser i regionen.³ Triulzi lyfter fram två kännetecken för Sahelforskningen: frånvaron av en historisk analys hos merparten av de socio-ekonomiska undersökningar som gjordes i samband med torkan 1972/73 (1969–74) och historikernas ointresse för att undersöka Sahel- och Sudansavannen ur ett helhetsperspektiv, där även ekologiska och klimatologiska faktorer inbegrips i analysen.

Torkan i Sahel mellan åren 1969–74 samt hungersnödens höjdpunkt

² Framställningen bygger på Holger Weiss, *Torka och samhälle. En studie över individens och samhällets stressfaktorer i Niger och norra Nigeria under 1900-talet*. Opubl. avhandling pro gradu i allmän historia (Helsingfors 1991).

³ Alessandro Triulzi, 'A Lesson from History: The Long Duration of Hunger in Sahel', *Politica Internazionale* IV:2 (1985), s. 39–45. Triulzis tankegångar återspeglar Fernand Braudels och Annales-skolans historiesyn om de trögrörliga sambanden i samhället (les structures) och de länge oförändrade förhållanden (la longue durée), där just hungern och torkan uppfattas utgöra den oförändrade nämnaren i samhället.

år 1972/73 kom att bli en vändpunkt för Afrikaforskningen, framför allt för den historiska. Redan hungersnöden i Biafra hade spritt bilder av hungrande barn och ett ofattbart lidande, men den utlösande faktorn för "världssamvetet" blev torkkatastrofen i Sahel. Problemet med torka och hungersnöd blev dagsaktuellt och det skrevs en rad undersökningar, artiklar och böcker om torkans och hungersnödens orsaker och följder.

Författarna var nästan uteslutande icke-historiker, vilket innebar att artiklarna huvudsakligen behandlade det dagsaktuella läget, tiden före händelsen tedde sig irrelevant. Kännetecknande är att de flesta författarna under denna tid nog var medvetna om regionens historiska förflutna men aldrig problematiserade och analyserade detta.⁴ Även i Västafrika reagerade man mycket snabbt i forskarkretsar, den nygrundade tidskriften *Savanna* i norra Nigeria ägnade t.ex. ett helt numret åt att analysera torkan.⁵

Var historikerna ointresserade av tork- och hungersnödsproblematiken? I samlingsverken finns en och annan historisk artikel, som t.ex. Edmond Bernus artikel om torkan i Niger, där han förundrar sig över uppståndelsen på 1970-talet och påpekade att likande katastrofer har ägt rum tidigare i denna övergångszon, som kännetecknas av oregelbunden nederbörd.

Bernus, själv geograf, redogjorde för torrperiodernas förekomst på 1900-talet i Niger, och påtalade bl.a. nederbördsstatistikens opålitlighet samt att hungersnöd inte enbart berodde på torkan. T.ex. hungersnöden

⁴ D. Dalby & R.J. Harrison Church (ed), *Drought in Africa* (London 1973), även D. Dalby, R.J. Harrison Church & F. Bezzaz (ed), *Drought in Africa* 2. *Sécheresse en Afrique* (London 1977); M. H. Glantz (ed), *Drought in the Sahel* (New York 1975), M. Glantz (ed), *The Politics of Natural Disaster: the Case of the Sahel Drought* (New York 1976); J. Copans (ed), *Sécheresses et famines du Sahel, I-II* (Paris 1975); H. Schliffers, *Dürren in Afrika. Faktoren-Analyse aus dem Sudan-Sahel*. ifo- Forschungsberichte der Afrikastudienstelle 47 (München 1974). Dessa samlingsverk, förutom Schliffers bok, kännetecknas av att standarden på artiklarna är mycket varierande. I de flesta fallen är det frågan om analyser som gjorts utgående från bristfälligt material. Artiklarna kunde beskrivas som debattinlägg eller diskussionsunderlag, men ofta har de senare kommit att utgöra grund för den fortsatta diskussionen. Så har det t.ex. aldrig riktigt blivit klart hur många människor och hur mycket boskap som svalt ihjäl under hungersnöden (och om det var p.g.a. hungern eller bristsjukdomar).

⁵ *Savanna* 2:2 (1973). Tidskriften gavs ut av Ahmadu Bello universitetet i Zaria i norra Nigeria. Överhuvudtaget behandlades torkan och hungersnöden frenetiskt av ett flertal Afrikacentrerade tidskrifter. Man kan fråga sig om denna massiva behandling av ämnet lett till att bilden om situationen i Sahel blivit en stereotyp, ty nuförtiden sätts likhetstecken mellan Sahel och torka i alla möjliga sammanhang. T.ex. har den nu pågående torkan och hungersnöden i östra Afrika och Sudan kallats för Saheltorka, fastän torkan inte likå hårt drabbat västra Afrika i år (eller i fjol)!

år 1931 i västra Niger berodde främst på att gräshoppor förstörde grödorna. En annan historisk analys från denna tid av torka och hungersnöd är André Salifous artikel om samma hungersnöd.⁶

För historikerna var frågan kring torkans kausalitet mera ett klimatologiskt-naturgeografiskt problem och frågan kring hungersnödens orsaker och följder ett samhällsvetenskapligt problem. Även om historikerna inte var oberörda av den naturvetenskapliga debatt som fördes kring dessa frågor, kom historikerna inte att engagera sig i denna fråga desto mera. Men torkans och hungersnödens historiska orsaker har dock varit av intresse – för geografer. De viktigaste historiska analyserna över hungersnödens och torkans historia i Sahelregionen har gjorts av Michael Mortimore, Michael Watts och G. Jan van Apeldoorn.⁷

De geografisk-historiska analyserna har ifrågasatt klimatologiska och samhällsvetenskapliga förklaringar, som antingen har försökt bevisa regionens sårbarhet (p.g.a. kroniskt nederbördsunderskott) och befolkningens okunskap och missbruk av de existerande resurserna (p.g.a. överbetning, överbefolkning av boskap och människor och/eller felaktiga odlingsmetoder). I stället har man kunnat påvisa att människorna i regionen har kunnat reagera på stressituationer och även sökt förebygga dem. Däremot har den förändrade situationen under 1900-talet lett till ett vakuum bland lokalbefolkningen – de gamla metoderna fungerar inte längre, men nya metoder har inte framgångsrikt introducerats. Undersökningarnas gemensamma nämnare är att de vid sidan om en heltäckande analys även försöker komma med förslag till nyordning och förbättringar, i stället för de typiska analyserna, som endast kan uppmana till befolkningsbegränsning eller dömer regioner till evig misär.

Till skillnad från historiska analyser har de geografiska analyserna ett starkt samhälleligt engagemang. Torka och hungersnöd ses inte lösryckta ur sitt sammanhang, utan undersökningarna är för det mesta holistiska till sin natur. Speciellt den anglosaxiska forskningen har sedan slutet av 1970-talet kännetecknats av försök att bryta ensidiga faktor-

⁶ Edmond Bernus, 'Drought in Niger Republic', *Savanna* 2:2 (1973), s. 129–132. André Salifou, *When history repeats itself: the famine of 1931 in Niger*, *African Environment* 1:2 (1975), Special issue on the Sahelian drought, s. 22–48.

⁷ G. Jan van Apeldoorn, *Perspectives on Drought and Peasantry in Nigeria* (London 1981), Michael Watts, *Silent Violence. Food, Famine and Peasantry in Northern Nigeria* (Berkeley, Cal. 1983), Michael Mortimore, *Adapting to Drought. Farmers, Famines and Desertification in West Africa* (Cambridge 1989). Ett undantag är Finn Fuglestad, *A History of Niger 1850–1960* (Cambridge 1983), där han försöker utvidga den politiska infallsvinkeln till ett helhetsperspektiv. I sin undersökning integrerar han både socio-ekonomiska företeelser och sambandet mellan politiska och ekologiska/klimatologiska faktorer.

analyser av tork- och hungersnödsproblematiken. Därför är det förvånande, att inte historikerna i större uträkning behandlat detta problem. En god översikt över forskningen på 1980-talet om problemen i Sahel ges av Horst Mensching. I samma nummer av tidskriften *Die Erde* finns även tre analyser av hungersnödens och torkans historia i Sahel, som inte är skrivna av geografer utan historiker och etnologer. De visar på ett nytt intresse för frågorna kring torka och hungersnöd som en del av en pågående historisk process, som inte kan reduceras endast till nutiden eller till kringskurna frågeställningar.⁸

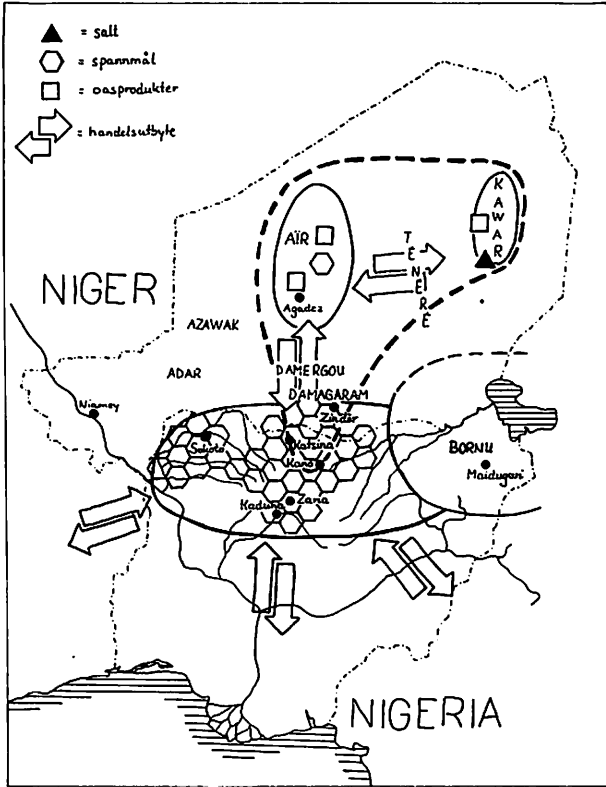
Historikerns uppgift blir att följa upp de historiska processerna bakom torka och hungersnöd medelst en integrerad forskning. Watts och Gerd Spittlers forskning visar att det inte går att greppa problemet endast ur en forskningstradition, utan hungersnödens kausalitet kräver en tvärvetenskaplig forskning, som beaktar problemets komplexitet. Debatten har lika mycket gällt om historikern överhuvudtaget kan utföra fördjupad forskning i det förkoloniala samhället i Afrika, som om u-landsforskningen borde bli en egen forskningsdisciplin. Frågan är om det skulle vara en utväg för geografen eller historikern ifall hans forskning inte längre bestäms utgående från de traditionella fackbundna värderingarna, utan utgående från den nya smältdegeln, som en u-landsdisciplin skulle innebära. Självklart finns här en fara för att olika undersökningar inte längre kan jämföras – europeisk hungerforskning versus afrikansk dito skulle beskriva samma företeelser, men förståelsen och analysen skulle kanske omöjliggöra en jämförelse? Dock är det föga troligt att Afrikaforskningen någonsin kommer att kunna bryta de vetenskapliga banden med den europeiska forskningstraditionen, därför måste man hitta en mellanväg.

Den ökenbaserade ekonomin

En av de första undersökningarna som försökte klargöra Sahelregionens historia och undersöka händelserna ur ett ekologisk-historiskt perspektiv var Lovejoys och Baiers undersökning om den ökenbaserade ekonomin (1975).⁹ Denna uppsats kan anses vara banbrytande för den historiska forskningen om hungersnöd och för förståelsen av centrala

⁸ Horst Mensching, 'Die Sahelzone – Probleme ohne Lösung?', *Die Erde* 116 (1985), s. 99–108; Peter Fuchs, 'Agrarsoziale Situation im Sahel', *Die Erde* 116 (1985), s. 169–175; Gerd Spittler, 'Dürren im Aïr – eine historische Analyse', *Die Erde* 116 (1985), s. 177–184; Stefan Brüne, 'Hungerkrise im Sahel: Natur- oder Sozialkatastrophe?', *Die Erde* 116 (1985), s. 185–195.

⁹ Lovejoy, P.E. & S. Baier, 'The Desert-Side Economy of the Central Sudan', *The International Journal of African Historical Studies*, VIII:4 (1975), s. 551–581.

Den ökenbaserade ekonomin (---) och den savannbaserade ekonomin (—). De båda ekonomierna kom i kontakt med varandra i Hausaland, staden Kano var en viktig handelsort för både tuareger och hausahandelsmän. Handeln över Sahara, som dirigerades av handelshus i Hausaland, men kontrollerades av tuaregerna i Air har inte märkts ut, ej heller riket Bornus handelssfär.

Sudans historia. Lovejoy och Baier frångick den gängse uppfattningen om att pastoralisterna (tuaregerna) var en destruktiv faktor för de bofasta jordbrukarna i norra Hausaland. I stället påpekade de att pastoralisterna och de bofasta var beroende av varandra och att tuaregernas överlevnadsstrategi utgick ifrån att de kunde dra sig tillbaka med sin boskap söderut till Sahel- och Sudansavannen (Hausaland). Lovejoy och Baier konstaterade att det fanns två olika ekonomiska system i centrala Sudan, dagens Niger och norra Nigeria före europeerna. Det ena omfattade Airregionen och norra Sahelsavannen, det andra södra Sahelsavannen

och Sudansavannen, d.v.s. Hausaland. Enligt Lovejoy och Baier levde de två systemen i symbios med varandra och utgjorde en integrerad ekonomi.

Den ökenbaserade ekonomin uppdelades av Lovejoy och Baier i två komponenter: ökenaktiviteterna och investeringarna i savannen. Tuargerna kontrollerade handeln mellan oaserna och saltgruvorna och det spannmålsproducerande Hausaland, dessutom ägde tuaregerna mark och byggnader i Hausaland (som odlades och övervakades av deras slavar). Tuaregernas överlevnadsstrategi byggde på specialisering, riskfördelning och rörlighet. Då Lovejoy och Baier undersökte Kel Adar- och Kel Azawaktuaregernas överlevnadsstrategier råkade Bilmakaravansens och Kanohandelns betydelse i skymundan, ty för dessa grupper var salthandlen inte en primär inkomstkälla. Trots detta framgick att även dessa grupper rörde sig över ett omfattande område, från Air till städerna i Damagaram (Zinder) och Hausaland (Kano, Katsina, Zamfara).

Intressant är Lovejoys och Baiers påpekande, att både nomaderna och de bofasta i Air och Hausaland hellre investerade i boskap än i odlingsmark. Detta berodde enligt Lovejoy och Baier på att boskapen kunde flyttas till nya betesmarker i fall av torka, medan odlingarnas skörd helt kunde utebli och därmed inte gav någon avkastning. En annan möjlighet för investeringar var städerna i savannregionen, där tuaregerna kom att bilda köpmanna- och slavenklaver. Framför allt slavenklaverna måste ha utgjort ett viktigt led i tuaregernas överlevnadsstrategi i det förkoloniala samhället – slavarna, bugaje (buzu) var bundna till sin herre och grupp. Tuareggruppen kunde vid en torka eller epidemi vika undan till sina jordegendomar i Hausaland och där invänta bättre tider.¹⁰

Baier har i senare artiklar spunnit vidare på temat kring tuareger och den ökenbaserade ekonomin. Tyngdpunkten för hans undersökning har varit kopplingen mellan Air – Damergu/Damagaram – Hausaland samt överlevnadsstrategierna i en region som ständigt hemsöks av torka. Baiers tes är att tuaregerna inte var hjälplösa offer och initiativlösa. Han pekar i sina undersökningar på logiska handlingssätt (mobilitet, diversifiering av boskapshjordarna, specialisering, handel, kontroll över produktionsförnödenheter). Nedbrytningen av detta system inleddes enligt Baier då regionen inleddes i Frankrikes och Storbritanniens kolonialvälden under början av 1900-talet.¹¹

¹⁰ Lovejoy & Baier, s. 564–69.

¹¹ Stephen Baier, 'Economic History and Development: Drought and the Sahelian Economies of Niger', *African Economic History* 1 (1976), 'Trans-Saharan Trade and the Sahel: Damergu 1870–1930', *Journal of African History* 18:1 (1977), *A History of the Sahara in the 19th Century*, Boston Univ. Africa Studies Center (Boston 1978), 'Long-Term Structural Change in the Economy of Central Niger', i Swartz, B. K. & R. E.

Frågorna kring tuaregernas mobilitet och överlevnadsstrategier har behandlats utförligt av ett flertal antropologer och etnologer, främst Johannes Nicolaisen och H.T. Norris. Den tyske forskaren Spittler har kunnat reda ut en oklarhet, som den tidigare forskningen (förutom kanske Nicolaisen) ignorerade: vem gjorde vad bland de olika tuareggrupperna? Spittler påvisar att det rådde (och råder) en stor skillnad mellan de olika grupperna beroende på om de var hel- eller halvnomader, om de var engagerade i Bilmakaravanen, om de bodde i Air eller i Sahelsavannen.¹²

Baier och Lovejoy beskrev tuaregernas överlevnadsstrategier i allmänhet, men däri ligger även bristen i deras verk. I Baiers huvudarbete, *An Economic History of Central Niger* (Oxford 1980) sammanband han Airregionens och Damagarams historia och påvisade förtjänstfullt interaktionen mellan dessa två regioner. Både de politiska och ekonomiska förhållanden pekar på att pastoralister och bofasta/handelsmän inte levde i konkurrens, utan i symbios med varandra. Lovejoy sammanfattade sina forskningsrön gällande centrala Sudan en minutiös undersökning om saltproduktionen och -konsumtionen i centrala Sudan.¹³ Lovejays bok är än mer än Baiers ett tvärvetenskapligt försök att greppa en process, hans studie ansluter sig till en rad studier om den prekoloniala, koloniala och postkoloniala saltindustrin i Niger och norra Nigeria. Dessa studier är dock ett resultat av 1980-talets forskningsklimat, som mera än tidigare fokuserade forskningsintresset på frågor kring det unika versus det typiska, forskning på lokal och regional nivå versus forskning på nationell och makronivå, infallsvinkel nedifrån-uppåt versus uppifrån-nedåt. Gemensamt för den "alternativa" Sahelforskning har varit att den genom sin tvärvetenskaplighet ville greppa, förklara och

Dunnett, *West African Culture Dynamics: Archaeological and Historical Perspectives* (The Hague 1980).

¹² Johannes Nicolaisen, *Ecology and Culture of the Pastoral Tuareg*, Nationalmuseets skrifter, Etnografisk Raekke IX (Odense 1963); H.T. Norris, *The Tuaregs. The Islamic Legacy and its Diffusion in the Sahel* (Warminster 1975); Gerd Spittler, *Dürre, Krieg und Hungerskrisen bei den Kel Ewey* (1900–1985) (Stuttgart 1989). Nicolaisens avhandling är standardverket om Kel Ahaggar och Kel Air, men han behandlar främst helnomadernas (pastoralisternas) liv och leverne. Norris verk innehåller en mängd insamlat muntligt och skriftligt material på tamajegh; förutom islams spridning behandlar boken även Airregionens historia. Spittlers bok behandlar Kel Ewey, som bor i Air, men är halvnomader (agropastoralister), som vid sidan om boskapsskötseln även idkar trädgårdsskötsel i oaserna. Kel Eweys kameler utgör huvudparten av Bilmakaravanen (saltkaravanen).

¹³ Paul E. Lovejoy, *Salt of the Desert Sun. A History of Salt Production and Trade in the Central Sudan* (Cambridge 1986).

förstå, medan den traditionella forskningen har tecknat upp och redovisat för skilda processer och företeelser.

Det unika versus det typiska

Diskussionen kring torka och hungersnöd kännetecknades på 1970-talet av att man diskuterade problemet som om det aldrig tidigare skulle ha förekommit torka i regionen. Skriftserien *Arid Zone Research*, som gavs ut av UNESCO på 1950- och 1960-talet, behandlade nog Sahel, men inte som ett huvudtema, medan UNESCO-skriftserien på 1970-talet, *Man and Biosphere*, *MAB Technical Notes*, ingående behandlade Sahel ur geografisk, sociologisk och ekologisk infallsvinkel.

I den vetenskapliga litteraturen har Afrikas ekologiska och därtill relaterade problem tagits upp sedan 1920-talet. Redan under 1930- och 1940-talet fördes den första debatten kring ökenspridningsfenomenet, men problemet råkade i skymundan på 1950-talet, under moderniseringens och den uppvaknande nationalkänslans yra. Diskussionen på 1930-talet gällde huvuvida Sahara höll på att sprida sig, eller om det var fråga om en mera invecklad process, där man inte kunde bekräfta ökenspridningen. De framför allt engelska farhågorna resulterade i att en brittisk-fransk undersökningskommission företog en grundlig naturgeografisk inventering, som inte kunde finna klara bevis på ökenspridning.¹⁴

Diskussionen på 1930-talet återspeglar senare tiders försök att greppa problemen i Sahel utgående från europeiska förklaringsmodeller. Stebbing var lika bekymrad för ökenspridningen år 1935 som forskningen har varit det på 1970- och 1980-talet. Men frågan om ökenspridning – desertifikation – är och har varit omtvistad.

Historikerna var som konstaterats sena med att intressera sig för frågor kring torka och hungersnöd i Sahel. Därför har även merparten av de historiska undersökningarna utförts av geografer, antropologer eller etnografer. Tyngdpunkterna i den ekologisk-historiska Västafrikaforskningen har legat på de demografiska förhållanden och dessas relation till de tillgängliga resurserna, den agrikulturella ekonomin, d.v.s. jordbruksförhållanden, tillgången till odlingsmarker samt statens för-

¹⁴ G. T. Renner, 'A Famine Zone in Africa: The Sudan', *Geographical Review*, XVI (1926), s. 583–596; E. P. Stebbing, 'The Encroaching Sahara: The Threat to the West African Colonies', *Geographical Journal*, 85:6 (1935), s. 506–524; Brynmor Jones, 'Desiccation and the West African Colonies', *Geographical Journal*, XCI:5 (1938), s. 401–423; F. R. Falkner, 'Die Trockengrenze des Regenfeldbaus in Afrika', *Petermanns Mitteilungen* 84 (1938), s. 209–214; L. Dudley Stamp, 'The Southern Margin of the Sahara. Comments on some Recent Studies on the Question on Desiccation in West Africa', *Geographical Review*, XXX (1940), s. 297–300

hållande till jordbruket. Andra forskningstemata har varit frågor kring torkans, hungerns och sjukdomarnas inverkan på samhället. Under den senaste tiden har även själva begreppet "utveckling" kommit att bli omdebatterat – huruvida utveckling och exploatering är olika sidor av samma sak eller om utveckling är negativ/positiv i sig själv. De tidigare frågeställningarna har kretsat kring slavhandeln över Atlanten och Sahara, afrikanernas motstånd mot eller kollaboration med kolonialismen samt undersökningar om kolonialismens väsen, inverkan och följder. För västra Afrikas del betydde detta att det förkoloniala stadssamhället kom att undersökas liksom statsbildningarna under denna tid.

Den ekologisk-historiska eller tvärvetenskapliga infallsvinkeln har inte åsidosatt den traditionella forskningen. Grovt taget kan man säga att den traditionella forskningen oftast behandlar ett problem som en typisk företeelse medan kritikerna vill se det unika. Forskning kring det typiska strävar efter att förenkla och kristallisera en förklaringsmodell, så att den blir jämförbar med annan forskning. Den ekologisk-historiska forskningen strävar efter att undersöka en företeelse, som antingen är unikt eller "alltid närvarande". Det unika blir med nödvång en företeelse på lokalnivå, t.ex. hungersnödens inverkan varierar från region till region beroende på den regionala fördelningen av nederbörd, tillgången på spannmål, vatten för bevattningsanläggningar, de socio-ekonomiska förhållandena i en by eller en region (förekomsten av tiggare och fattiga/rika). Egentligen är även en studie på lokalnivå för omfattande för att undersöka ekologiska faktorerers inverkan och omfattning, för det mesta är en forskare tvungen att gå ned på hushållsnivå för att kunna klargöra den sociala differentieringen i ett samhälle. Orsaken till hunger i familj A är kanske inte fattigdom i sig utan att familjens överhuvud ligger sjuk, familjen har för få barn (för litet arbetskraft i jämförelse till åkerarealen) o.s.v.

Skillnaden mellan den traditionella forskningen och den ekologisk-historiska infallsvinkeln kommer även fram i de studier, som producerats under de senaste tjugo åren. Den traditionella historiska forskningen har genomgående behandlat de olika fenomenen ur ett nationellt perspektiv, historien spelade ju i Afrika en viktig roll under "nationbuilding"-fasen under 1960-talet. Denna forskning har haft svårt att tränga ned på regional och lokal nivå, utan har i stället begagnat sig av en analys medelst en stikt historisk metod, som inte har kunnat godkänna avvikelser. Så kännetecknas de båda huvudverken om Afrikas historia, *Cambridge History of Africa* och UNESCO:s *General History of Africa* av att de endast tar upp regionala och lokala företeelser för att bekräfta en allmän (typisk) tendens eller företeelse.

Den ekologisk-historiska infallsvinkeln har inte presterat några större nationella eller övernationella analyser och förklaringsmodeller. Även om de klimatologiska undersökningarna utgår från ett makroperspektiv,

så måste den tillgängliga informationsmängden brytas upp i mindre komponenter för att kunna användas i en analys. Den ekologiska-historiska forskningen är oftast ett samspel mellan en holistisk analys och en ackumulering av undersökningar på lokalplan (det unika).

Torka

I Lovejoys och Baiers undersökning om den ökenbaserade ekonomin fanns även ett av de första försöken att sammanställa en kronologi över torka i centrala Sudan. En mera utvecklade kronologi över torka och hungersnöd i centrala Sudan presenterades av Watts i en undersökning om förhållandena i norra Nigeria. Kännetecknande för dessa kronologier är att uppgifterna om torkans och hungerns intensitet är relativt exakta för 1900-talet, medan uppgifterna fram till 1800-talet endast visar en trend och oklara konturer.

Svårigheten med att uppställa exakta kronologier beror på att de tillgängliga källorna varierar från region till region. I en krönika kan torkan och hungersnöden vara väl dokumenterad, medan dess frånvaro i en annan väcker nya frågor. Så redogör t.ex. Bornu-krönikan relativt utförligt för torka mellan 1600- och 1800-talen, medan Zamfara-krönikans enda omnämnande av hungersnöd är från år 1896, då emiratet Zamfara låg i krig med staden Bakura.¹⁵

Trots dessa brister är det av stor vikt att torkans historia i Sahelregionen kartläggs. Undersökningarna på 1970-talet har lidit av att man granskade torkan i ett alltför kort tidsperspektiv, mycket beroende på att man inte hade tillgång till kvantitativt material. Forskare som följde en europeisk forskningstradition och ville kvantifiera den afrikanska torkan har blivit besvikna, det finns ingen möjlighet att konstruera en seriell historia från tidig medeltid fram till dagens värld. Utvägen ur detta dilemma har varit tvärvetenskapligheten. I stället för att undersöka den kvantitativa förändringen har forskarna lagt tyngdpunkten på den

¹⁵ Det finns flera översättningar av Bornu-krönikan, den tidigaste är troligen O. Blaus 'Chronik der Sultane von Bornu', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 6:3 (1852), s. 305–330. Det är Heinrich Barths insamlade text som Blau har översatt. Barth har sedermera även översatt krönikan och publicerat dem i sin *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Zentral-Afrika in den Jahren 1849 bis 1855*, Band 1–5 (Gotha 1857–58). Översättningar av Bornu-krönikan och andra kronologier finner man i H. R. Palmer, *Sudanese Memoirs* I–III (1:a uppl. 1928, ny uppl. 1967 London) och H. R. Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan* (London 1936). Zamfara-krönikan finns publicerad i Kurt Krieger, 'Zur Geschichte Zamfara', *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für Orientalforschung, Veröffentlichung Nr 26. Afrikanistische Studien*, Hrsg. von J. Lukas (Berlin 1955).

kvalitativa förändringen. På detta sätt har Lovejoy, Baier och Watts kunnat kringgå naturgeografernas och klimatologernas dilemma.

Frågan gäller inte längre hur nederbörden fördelade sig, dess variation och intensitet under normala år, utan avvikelserna. Frågan om det normala, det vanliga, är en absurd fråga, av intresse för statistikern, men utan större relevans för Sahelforskningen. Historiografiskt är problemet om vad som är normalt intressant, ty på 1930-talet trodde forskarna att det normala var ökenspridning och minskad nederbörd, på 1940- och 1950-talet utgick forskarna och kolonialadministrationen ifrån att de våta åren skulle fortsätta och att torrperioden mellan 1910- och 30-talet var av övergående natur. Efter 1970-talet har forskningen ånyo blivit övertygad om att trenden i Sahelregionen går mot torrare tider, de fuktiga åren i mitten på århundradet uppfattas som ett undantag...Hela diskussionen uppstod endast p.g.a. att man utgår ifrån det statistiska normalvärdet och glidande medelvärden för 1900-talet.¹⁶

Klimatologer har försökt identifiera huruvida torkan följer en bestämd rytm eller cykel, men frånvaron av adekvat material har gjort antaganden mycket bristfälliga. Iakttagelser av förändringen av Tchadsjöns vattennivå visar på mycket kraftiga fluktuationer, både på längre och kortare sikt. Men problemet kvarstår: varför visar sjön en hög vattennivå på 1600-talet, då krönikorna talar om torka och hungersnöd? Problemet med den klimatologiska forskningen är att den endast kan greppa problemet ur ett makroperspektiv i o.m. att det inte finns några iakttagelser på mikronivå.¹⁷

¹⁶ En god introduktion i Sahelregionens nederbörd- och torkproblematik ges av Richard W. Katz och Michael H. Glantz, 'Rainfall Statistics, Droughts, and Desertification in the Sahel, i Michael Glantz' (ed), *Desertification, Environmental Degradation in and around Arid Lands* (Boulder, Col. 1977). Framför allt under Saheltorkan 1972/73 gällde frågan hur omfattande torkan var och hur mycket den skiljde sig från tidigare torka, bl.a. den stora torkan år 1913/14. I o.m. att det finns meteorologiska data från vissa orter från västra Afrika har A.T. Grove kunnat sammanställa uppgifter och rita en approximativ karta över isohyeternas förskjutning i Nigeria år 1913. Denna karta påvisar en kännbar fluktuation av isohyeterna, och man kan anta att skillnaderna mellan nederbörden mellan ett "normalt" år och ett torkår (250 mm) inte var ett undantag. A. T. Grove, 'A Note on the Remarkably Low Rainfall of the Sudan Zone', *Savanna* 2:2 (1973).

¹⁷ J.S. Ogontoyinbo, 'Climatic Variability and Food Crop Production in West Africa', *Geojournal* 5:2 (1981), s.139-150; Sharon E. Nicolson, 'Climatic Variations in the Sahel and other African Regions during the Past Five Centuries', *Journal of Arid Environments* 1 (1978), s.3-24

De bortglömda: de fattiga, de sjuka och de hungrande

All ny forskning om Sahel är inte ekologisk. I den historiska Afrika-forskningen finns försök att söka efter de bortglömdas historia, de fattigas, de hungrandes och de sjukas historia. Denna 'historia nedifrån' kan även ses som en kritik mot den traditionella historieforskningen, som tecknar upp statens och den härskande klassens historia.

Tidigare forskning kring den bortglömda befolkningen har, om man alls har bemödat sig att forska efter dess existens, inlemmats i diskussionen kring kolonialismens för- och nackdelar. Som en särskild befolkningsgrupp har slaverna och deras samhällena undersökts, både ur historisk, antropologisk, marxistisk och "liberal" synvinkel. Denna forskning finns väldokumenterad i de flesta översiktsverken om Afrikas historia, varför den här kan lämnas åt sidan.

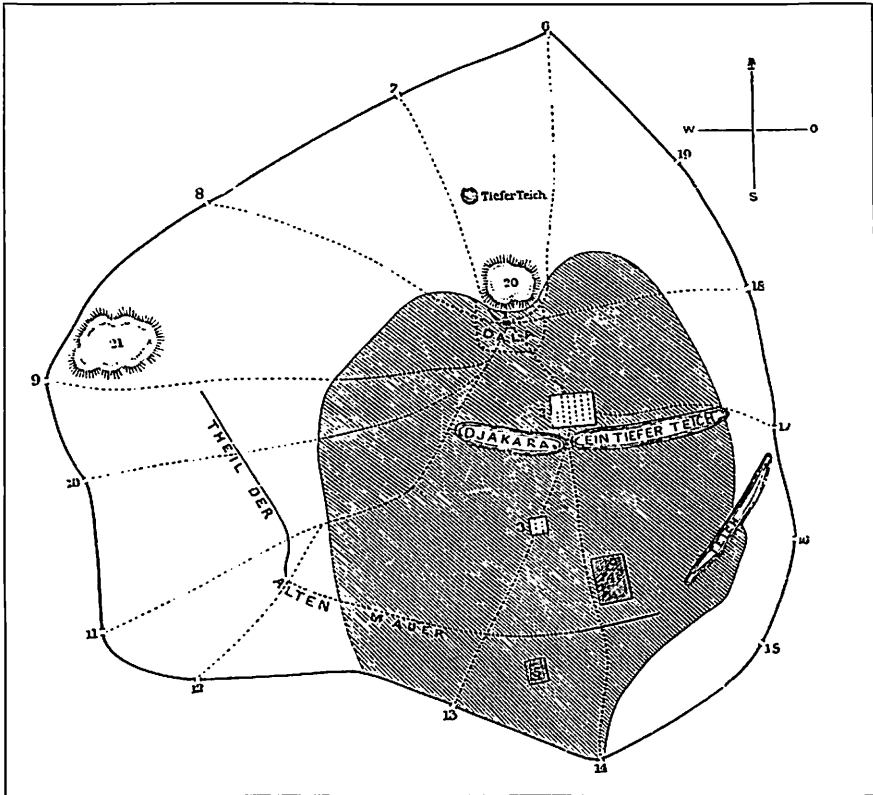
Intresset för den "osynliga massan", den del av befolkningen som har varit osynlig för att den inte nämns i rapporter, och dess historia förblir okända för en historiker ifall han stirrar sig blind på kolonialrapporter. Frågan har tidigare mest intresserat sociologer och folklivsforskare, den första allmänna historiska översikten över de fattigas historia i Afrika utkom först år 1987, flera årtionden efter att den europeiska socialhistorien inlett sin identifiering av fattigdomen i Europa.¹⁸

John Iliffes bok ger en allmän översikt över fattigdomens historia, dess orsaker och följder samt vilka befolkningsgrupper som har drabbats och hur de har kunnat avvärja fattigdomen. Iliffe har delat fattigdomen i två huvudgrupper: konjunkturbunden fattigdom och strukturellt betingad fattigdom. För Afrika har framför allt den senare formen varit aktuell. Den har drabbat (ensamstående) kvinnor, unga, gamla, sjuka och utstötta. Fattigdomens orsak har inte enligt Iliffe varit bristen på jord i det förkoloniala samhället utan bristen på arbete, medan befolkningstrycket i vissa regioner under 1900-talet har lett till att fattigdomens orsaker även måste sökas i bristen på odlingsmark. Fattigdomen i Afrika är och har varit absolut, endast i det postkoloniala urbana samhället kan man identifiera tendenser till relativ (ny)fattigdom.

Iliffes verk är inte det första försöket att teckna upp de fattigas liv och leverne. Boken om de fattigas historia är en typisk mellanfas mellan den traditionella forskningen och ett försök av att komma vardagen in på livet. Tidigare undersökningar om fattigdomen i Afrika har varit samhällsinriktade och forskat i den synliga fattigdomen. I viss mån har det funnits försök att bryta mot detta. Man kan skilja mellan två forskningsinriktningar, den ena lägger tyngdpunkten i den socio-ekonomiska ramen, den andra har forskat i mentaliteter.

Polly Hills undersökningar har varit banbrytande för fattigdoms-

¹⁸ John Iliffe, *The African Poor. A History* (Cambridge 1987).

Heinrich Barths karta över staden Kano i Hausaland, norra Nigeria. Staden Kano uppvisade en typisk stadsstruktur för Sudansavannen, ett tätbebyggt område som endast upptog hälften av ytan innanför murarna. Träsket på stadsområdet var både till välsignelse och besvär – de var malariahärdar som gisslade befolkningen. Siffrorna på kartan hänvisar till marknadsplatser (2–3), palats (4–5) och stadsportarna (6–19). (H. Barth, *Reisen und Entdeckung in Nord- und Central-Afrika, Zwewiter Band. Gotha 1857*).

forskningen i Hausaland i norra Nigeria. Hon har i sina antropologiska verk på ett genomgripande sätt spårat upp både fattiga och rika i Hausaland och därmed kunnat teckna upp en mycket brokig bild av småbrukarnas materiella värld i Hausaland.¹⁹

¹⁹ Polly Hill, 'Hidden Trade in Hausaland', *Man* 9:3 (1969), *Rural Hausa, A village and a setting* (Cambridge 1972), *Population, Prosperity and Poverty. Rural Kano 1900 and 1970* (Cambridge 1977).

I själva verket är en undersökningen om förhållanden i Afrika förr eller senare tvungen att ta ställning till fattigdomen, något som man i den historiska forskningen dock har försummat. Fattigdomen, de socio-ekonomiska ramarna i ett samhället och de med fattigdomen förbundna mentala och kulturella föreställningarna är en av de huvudsakliga orsakerna bakom problemen i Sahelregionen. Diskussionen kring fattigdomens kausalitet har förts av forskare, som kritiserat både den gällande synen att de fattiga får skylla sig själv och att fattigdomen är ett "irreversibelt problem". Bland de många undersökningarna kan nämnas G. Jan van Apeldoorns och Michael Watts undersökningar om torka och hungersnöd i norra Nigeria.²⁰

Forskarna såg inte fattigdomen som ett särskilt problem, utan som en del av en större helhet. Hill beskrev en fattig som en småbrukare som "inte hade tid att idka jordbruk", utan måste arbeta som säsongsarbetare eller tigga i byarna och städerna. Hon talade i sin undersökning om "rural capitalism", landsbygdbaserad kapitalism, ett system, som baserade sig på att den ekonomiska aktiviteten styrdes utgående från landsbygden. Enligt henne kännetecknades framför allt Hausaland (och hela centrala Sudan) av den landsbygdsbaserade kapitalismen, där de fattiga intog en given plats som reservarbetskraft. Med kolonialadministrationen och regionens integrering i en större enhet bröts detta system upp och en stads- och statsstyrd ekonomi tog över.

En annan definition på fattigdomen gav Michael Watts: De fattiga var inte självförsörjande, de hade inga medel att hyra arbetskraft eller odlingsmark utan sålde i stället sin egen jord och arbetskraft. Fattigdomen uppfattades av hausa, vilket både Hill och Watts rapporterar, som ett resultat av ett hushålls oförmåga att säkra sig tillräckliga medel att upprätthålla sin existens.²¹

Sjukdomarnas och farsoternas historia i Afrika har hittills varit ett oskrivet kapitel. Det är förvånande, ty sjukdomar, farsoter och andra plågor är viktiga som stressfaktorer på lokal, regional och interregional nivå. Olika undersökningar av FN-organisationer (FAO, WHO, Unicef) har sedan 1950-talet understrukt sambandet mellan undernäring, hungermånader (tiden mellan sådd och skörd) och individens känslighet för att insjukna. Problemet med hungermånaderna är diskrepansen mellan ett maximalt behov av arbetskraft (sådd, plantering, ogränsrensning, skörd) och utbudet på arbetskraft. Under hungermånaden är den tillgängliga

²⁰ Se Apeldoorn, *Perspectives...*, och Michael Watts, *Silent Violence*. Diskussionen om fattigdom förs även i Richard W. Franke & Barbara H. Chasin, *Seeds of Famine. Ecological Destruction and the Development Dilemma in the West African Sahel* (Totowa, N.J. 1980).

²¹ Se även Weiss, s. 128–137.

arbetskraften i framför allt jordbruket mindre än den potentiellt skulle kunna vara, i.o.m. att en del av arbetskraften är arbetsoförmögen p.g.a. sjukdomar. Individens och samhällets stress ökas av att sjukdomarna är säsongbetonade och att de är geografiskt begränsade.

Det finns en uppsjö av arkivmaterial om farsoter och sjukdomar från kolonialtidens slutskede och tiden efter andra världskriget. Däremot saknas det mera omfattande undersökningar om den förkoloniala tiden, p.g.a. frånvaron av skriftliga rapporter om sjukdomar. Teoretiskt sett torde det för de västafrikanska kusttrakterna gå att rekonstruera sjukdomarnas historia ur europeisk synvinkel sedan 1500-talet, men savannregionens sjukdomsläge förblir okänt.²²

En studie av sjukdomarnas historia i Sahel- och Sudansavannen måste undersöka förutom människorna även boskapen. Ett sjukt djur innebär minskad arbetsinsats, sämre pris på marknaden, mindre prestige som investering. Överlag känner man till huvuddragen av sjukdomarnas och farsoternas historia i västra Afrika, men på samma sätt som det saknas lokala och regionala undersökningar av fattigdomen lyser även undersökningar av farsoter och sjukdomar med sin frånvaro. Den stora boskapspesten på 1890-talet är ett begrepp, men dess innebörd vet man inte mycket om. Man har inte heller vid undersökningar av de återkommande torr- och hungersnödsperioderna under 1900-talet klargjort det uppenbara sambandet mellan sjukdomar och undernäring.²³

Fattiga och rika – afrikanska texter berättar

Wakar Talauca da Walata, ”sången om fattigdom och rikedom”, är en beskrivning av de sociala förhållanden i Hausaland i slutet av 1800-ta-

²² Ett urval fallstudier presenteras i Gerald W. Hartwig och K. David Patterson (ed), *Disease in African History. An Introductory Survey and Case Studies* (Durham, N.C. 1978). Förutom en allmän inledning om sjukdomen som stressfaktor tar boken upp fallstudier från Östafrika, norra och södra Ghana, Kamerun, södra Tchad och Sudan. En epidemi, som man har kunnat kartlägga i Afrika är influensaepidemin åren 1918–19, som för norra Nigerias del var lika ödeläggande som hungersnöden år 1914, se K. David Patterson, 'The Demographic Impact of the 1918–19 Influenza Pandemic in Sub-Saharan Africa: a preliminary assessment', *African Historical Demography* II, (1981), s. 401–431. Ett omfattande material över sjukdomar, deras spridning och förekomst i Nigeria finns i Erhard Hinz, *Geomedizin – Westafrika. Afrika-Kartenwerk Beiheft W14* (Berlin/Stuttgart 1984)

²³ Standardverket om boskapssjukdomarnas orsaker, utbredning och vidare utveckling är John Fords *The Role of the Trypanosomiasis in African Ecology: A Study of the Tsetse Fly Problem* (Oxford 1971).

Vy över staden Kano. Barth uppskattade att Kanos befolkning uppgick till c:a 30 000 personer, men antog att antalet fördubblades under torrperioden (januari–april) då handeln var som intensivast. (H. Barth, *Reisen und Entdeckung in Nord- und Central-Afrika*.)

let.²⁴ Det är en beskrivning av fattigdomen och dess attribut: varför en fattig man var utstött och föraktad samt varför den rike mannen var omtyckt. Sången är ett bra komplement till de socio-ekonomiska undersökningar om förhållandena på landsbygden i Hausaland (av t.ex. Watts och Hill); sången påtalar hausa-mentaliteten ("Hausa-befolkningens sed är att se ned på den fattige och prisa den rike"), men inte fattigdomens orsaker annat än indirekt, den fattige är lika utstött av samhället som t.ex. en spätelsk.

Fattigdomen ses av sångaren som ett hot, men inte som en hopplös och statisk tillvaro. Sången ser inte fatalistisk på den fattiges situation utan tillskriver honom en viss möjlighet att reagera. Den idealbild som texten tecknar upp är att det var nödvändigt och var och ens plikt att sträva efter rikedomar.

²⁴ Sången finns översatt i Stanislaw Pilaszewicz, "The Song of Poverty and Wealth": A Hausa Poem on Social Problems by Al-Haji E'Umaru', *Africana Bulletin* 21 (1974), s. 67–97 och M. B. Duffill, 'Hausa Poems as Sources for Social and Economic History', *History in Africa* 13 (1986), s. 35–88. Duffill har kommenterat sången om fat-

Om fattigdomen vid en ort vore en man,
skulle vi rusta för krig och omringa honom

[.]

Vid den ort fattigdomen skulle vara gräs
skulle vi rycka upp det med rötterna,
och när det torkat skulle vi samla ihop det och bränna det

[.]

Att söka efter rikedom åligger oss alla
så att vi kan glädja oss över att leva i denna värld.²⁵

Texten är ett exempel på att de arabiska eller europeiska texterna ingalunda är de enda som beskriver det afrikanska samhället. Förekomsten av dylika texter är beroende på hurvida det har funnits någon kolonialtjänsteman eller europeisk vetenskapsman, som samlat in dem eller om det funnits ett lokalt behov av skrivkunniga (såsom i stadsstaterna och rikena i Bilad as-Sudan och Air). Den afrikanska traditionen att föra vidare händelser via sångare (griot) kan ses som ett led att kringgå pergamentets snabba förmultningsprocess eller faran för bokbål. T.ex. nämner Dierk Lange i sitt förtal till översättningen av Ahmad ben Furtus Bornu-krönika från 1500-talet att krönikan hotades av förintelse år 1848, då en ny dynasti avlöste den sekelgamla dynastin. I samband med dynastiskiftet har en stor del av det skriftliga materialet om Bornus historia gått förlorat, konstaterar Lange.²⁶

Europeerna såg länge både nomaderna och den lokala bofasta befolkningen som ociviliserade eller "dumma och ovetande/likgiltiga om sin omgivning". Den lokala befolkningens egna uttalanden ger dock en annan bild. Under kristider hotar samhället att rasa samman, för t.ex. Kel Ewey-tuaregerna är detta en överhängande latent fara, ett kaos som man försöker att undvika.²⁷

Jag ämnar inte ta upp oral history-debatten, som rasat kring de muntligt överförda berättelsernas tillförlitlighet. Kanske de muntliga texterna inte är tillförlitliga som direkta källor för en svunnen tid, men deras

tigdom i en senare artikel, 'Hausa Poems as Sources for Social and Economic History', II, *History in Africa* 16 (1989), s. 97–135.

²⁵ Se även Weiss, s. 138–142.

²⁶ Dierk Lange, *A Sudanic Chronicle: the Borno Expeditions of Idris Alauma* (1564–1576). Studien zur Kulturkunde 86 (Stuttgart 1987).

²⁷ Gerd Spittler, 'Wüste, Wildnis und Zivilisation – Die Sicht der Kel Ewey', *Paideuma* 35 (1989), s. 273–287. Spittler visar att Kel Ewey-tuaregernas uppfattning om civilisation, ödemark och öken är i det närmaste omvända i förhållande till den europeiska uppfattningen. Kel Ewey-tuaregernas värld kretsar ännu mera kring den sociala sfärd, som släktskap och den närliggande, kända miljön utgör. Kaos, ödeläggelse och öken är attribut för kristider, tider då samhället, den sociala sfären bryter samman.

värde som tidsbilder och för mentalhistoriska undersökningar torde inte kunna bestridas. En av de obesvarade frågorna i bl.a. Hausaland och Sahelregionen är huruvida befolkningen var medveten om den ekologiska och samhällliga stressen, d.v.s. om deras förhållande till omgivningen var fatalistiskt eller om de försökte motverka stressen. Frågan kan avfärdas som en bagatell, men i frågeställningen gömmer sig frågan om iakttagarens syn på undersökningsobjektet: förblindas iakttagaren av sin egen bakgrund?

Livsmedelsbrist eller brist på tillgångar?

Sambandet mellan fattigdom och hungersnöd har undersökts av den indiske ekonomen Amartya Sen i en banbrytande bok. Sen tvivlar på den traditionella förklaringen att misslyckade skördar eller ekonomiska kriser leder till brist på livsmedel och därmed hungersnöd. Enligt Sen är det individens eller snarare ett hushålls tillgångar och tillgodohavanden som avgör huruvida man utsätts för stress under tider, då priset på livsmedel stiger. Sens forskning är såtillvida banbrytande att han motsätter sig de klassiska hungersnödförklaringarna, som utgående från Malthus har varnat för den tidsinställda bomb som en mellan minskad livsmedelsproduktion och en relativ konstant befolkningsmängd utgör under en hungerskris. Sen och andra forskare efter honom har kritiserat denna ståndpunkt (den minskade tillgången på livsmedel) och kunnat konstatera att mera avgörande för utvecklingen under en hungersnöd är köp- och säljkraften hos befolkningen och krisens omfång.²⁸

En annan viktig omständighet, som Sen har kunnat konstatera, är att dödligheten för befolkningen under en svältkatastrof (t.ex. under Saheltorkan 1968–73) är större omedelbart efter svälten än under katastroftiden. Detta beror på att befolkningen under kriser för det mesta hittar föda, men lider av bristsjukdomar och dukar under i följsjukdomar. Sambandet mellan sjukdom och kriser har ovan redan understrukits, undersökningar från 1980-talet visar att detta samband borde i beaktas i högre grad i historieforskningen om Sahel och västra Afrika.

Intressant är att den traditionella förklaringen, som i sin analys utgår från ett makroperspektiv, inte har kunnat urskilja de utsatta befolkningsgrupperna. Watts och Richards har i sina undersökningar på lokal och regional nivå kunnat kartlägga västafrikanska förhållanden, som avviker från ett neomalthusianskt katastrof- och undergångstänkande. Undersökningarna visar att de (väst) afrikanska samhällena inte var hjälplösa offer, utan att samhällena utvecklat egna överlevnadsstrategier, som var tillräckligt sofistikerade för att kunna modifieras för att motver-

²⁸ Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford 1981, repr. 1988).

ka en given stresssituation. I stället verkar det tvivelaktigt huruvida den europeiska närvaron var destruktiv inte bara på kortare utan även på längre sikt.²⁹ Diskussionen om det jordbrukets möjlighet är omtvistad och hypotetisk, t.ex. visar Jan Hogendorn att den nordnigerianska jordnötsodlingens uppsving och boom på 1910- och 1920-talet inte berodde på kolonialadministratörernas utan på småbrukarnas eget initiativ.³⁰

Svårigheten för en historiker är att han i princip borde känna till huvuddragen i denna debatt, som främst förts av sociologer, agrikulturalister, antropologer och samhällsvetare. Historikern har kunnat skydda sig bakom påståendet att det pro primo inte finns material och pro secundo inte är en historisk relevant fråga. För att bryta denna position är även historikern tvungen att följa med debatten, så att han på detta sätt kan få nya infallsvinklar i sin forskning. Den största uppgiften för en historiker som undersöker afrikanska förhållanden är att omdefiniera det antropologiska och sociologiska materialet så att tidsfaktorn blir relevant.³¹

Ökenspridningen: politisk ekonomi eller politisk ekologi?

Inom den historiska forskningen har de naturgeografiska stressfaktorerna och deras inverkan på samhället inte nämnvärt behandlats. Ändå har geograferna under hela 1900-talet debatterat frågan huruvida t.ex. Sahara håller på att utvidga sig och om nomaden är öknens son eller far. De naturgeografiska stressfaktorerna är inte ett lösrykt fenomen, som blivit akut för samhällets överlevnad först på 1900-talet, utan de har inverkat redan under den förhistoriska och den historiska tiden.

Klimatet erkäns allmänt som en viktig faktor i Sahel. Antingen regnar

²⁹ Michael Watts, 'Hazards and Crises: A Political Economy of Drought and Famine in Northern Nigeria', *Antipode. A Radical Journal of Geography*, 14:4 (1985), s.24-34; Paul Richards, *Indigenous African Revolution. Ecology and Food Production in West Africa* (London 1985). En intressant artikel som beskriver det nigerianska jordbruket och kolonialadministrationens tankar, men framför allt den europeiska galenskapen att föra plojen till norra Nigeria är L. Dudley 'Stamps Land Utilization and Soil Erosion in Nigeria', *Geographical Review*, XXVIII (1938), s. 32-45.

³⁰ Jan Hogendorn, *Nigerian Groundnut Exports: Origins and Early Development* (Zaria 1978).

³¹ Goda introduktioner till debatten kring det afrikanska jordbruket, dess kris och möjligheter är bl.a. Paul Richards, 'Ecological Change and the Politics of African Land Use', *African Studies Review*, 26:2 (1983), s. 1-72; Paul Richards, *The Political Economy of West African Agriculture* (Cambridge 1982); Michael Watts, 'The Agrarian Crisis in Africa: Debating the Crisis', *Progress in Human Geography*, 13:1 (1989), s. 1-41.

det eller så är det torka. Men problemet är inte så enkelt, inte ens för en historiker. Nederbörden som företeelse har olika innebörd för en meteorolog och en klimatolog, för att inte tala om en geomorfolog eller hydrolog. Hur kan då historikern dra nederbörden över en kam och konstatera dess vara eller icke-vara i en enda sats?

Forskningen har behandlat ökenspridningen som ett allvarligt problem sedan 1950-talet, även om frågan om Saharas utbredning har debatterats sedan 1900-talets början. Sedan 1970-talet har problemet kring ökenspridningen änyo kommit i blickpunkten, nu med tyngdpunkt på fenomenets innebörd i sig. I den tidiga forskningen sågs antingen den antropogena eller klimatologiska faktorn som den huvudsakliga orsaken bakom processen. Från och med 1970-talet har forskningen talat om desertifikation, ödeläggelse eller förödelse. Därmed vill man understryka bägge faktorerna i processen, människans ingrepp i ekosystemet och klimatets växlingar under historisk tid.³²

Desertifikationen är en del av den historiska process, i vilken Sahel, människorna och samhället befinner sig. Fastän själva processen kommit i blickpunkten först på 1970-talet, så kan man som historiker se det som en utmaning att retroaktivt undersöka samhället just i ljuset av desertifikationen.

Vid sidan om desertifikationen är förhållandet mellan markanvändning och klimat av intresse även för historikern. Även här motiveras intresset inte enbart av strävan att förstå dagens Sahelregion, utan för att kunna greppa regionen ur ett helhetsperspektiv även i en historisk undersökning. Det intressantaste försöket att beskriva förhållandet mellan klimatet och markanvändningen i Afrika har gjorts av Frankenberg och Lauer genom deras begrepp "den potentiella landskapsavdunstningen".³³

En annan intressant omständighet är förhållandet mellan markanvändning och befolkning; förhållandet mellan rika och fattiga återverkar på samhällets politiska bas. Detta innebär att även den ekologiska basen politiseras, d.v.s. tillgången och utnyttjandet av olika resurser är beroende av individens ställning i samhället.³⁴

³² En god introduktion i ämnet ger Horst Mensching, *Desertifikation. Ein weltweites Problem der ökologischen Verwüstung in den Trockengebieten der Erde* (Darmstadt 1990).

³³ Wilhelm Lauer och Peter Frankenberg, *Untersuchungen zur Humidität und Aridität von Afrika. Das Konzept einer potentiellen Landschaftsverdunstung*. Bonner Geographische Abhandlungen 66 (Dümmlerbuch 1981).

³⁴ Christer Krokfors, 'Population and Land Degradation'. Ur Anders Hjort af Ornäs & M.A. Mohammed Salih (ed), *Ecology and Politics. Environmental Stress and Security in Africa* (Motala 1989).

Ovanstående fenomen förklarar enligt Gerd Spittler växtlighetens återväxt i Aïr under 1920-talet efter den stora hungersnöden kakalaba 1913/14, Kawsanupproret 1916–18 samt de franska repressalierna efteråt. Spittler påpekar att Aïr i det närmaste var folk- och boskapstomt efter år 1918, vilket innebar att vegetationen kunde återhämta sig och de facto hade snår och buskage växt upp där sådana inte funnits tidigare. Spittler ser vegetationens överflöd som en huvudsaklig faktor till att Kel Ewey- tuaregernas hjordar snabbt återhämtade sig.³⁵

En undersökning om ödeläggelsens och den allmänna misärens historia i Sahel är givetvis inte bara desertifikationens historia. Även andra stressfaktorer har haft en negativ inverkan på regionen. Men det intressanta, som forskningen kring desertifikationen har kunnat visa är att problematiken inte är enspårig, utan komplex. Även om regionen är utsatt för ödeläggelse, så kan processen även motverkas och motarbetas. Forskningen kring stressfaktorerna har kunnat utvisa att Sahel är en dynamisk region, där förändringarna avlöser varandra.

³⁵ Spittler, s. 44–45